https://doi.org/10.58187/rim.139-140.03
CZU:94(498)

Gheorghe Cliveti*

„IDEI CONDUCĂTOARE" ÎN ISTORIA ROMÂNILOR..., DE A. D. XENOPOL – SINTEZĂ ISTORICĂ**

„GUIDING IDEAS" IN THE HISTORY OF THE ROMANIANS BY A. D. XENOPOL – A HISTORICAL SYNTHESIS

Poate mai clar decât oricare alt istoric român, Xenopol și-a relevat *ideile* desprinse, cu incisiva sa minte, din *faptele trecutului* și le-a urmat în „scrierea sintezei naționale". A mărturisit adeseori că relevarea *ideilor* într-un „tot sistemic", după care fie „să-și conducă sinteza națională", fie „să-și orienteze" *principiile* sau *teoria istoriei*, i-a stat „în propriu-i instinct", altfel spus, „în fire". Până și în *pagini autobiografice*[1] și-a „cuprins", prin „găsire de hrană a sufletului în lumea cugetării <...>, desfășurarea zilelor" sale, însă „numai din punctul de vedere al ideilor asupra lucrurilor și a lumii"; a căutat „să desfacă", pe cât i-a stat în putință, „înflorirea minții de trunchiul <omenesc> de care ține", spre „a povesti mai mult înșirarea logică a gândurilor decât să analizeze substratul lor pasional"; și-a „luat" din „amintirea" vieții sale, „numai ceea ce a crezut" ca neapărat folositor pentru a i se înțelege „modul de a cugeta și de a-și reproduce cugetările"; s-a „ferit", cu un atare „mod" sau „sistem", de „înconjurarea adevărului <logic cugetat>, lucru la care silește uneori destăinuirea vieții mai intime" ca de prea pasionale și, de aceea, nu întotdeauna judicioase „amintiri" despre „florile și spinii existenței personale", demne de „a interesa numai într-un grad mai restrâns lumea lăsată după de cel ce le-a notat"; și-a urmat „convingerea" că de specială „însemnătate" pentru posteritatea sa putea fi „arătarea chipului cum <i> s-au născut în minte <...> cele ce <a> cugetat și a întrupat în scrieri"[2].

De remarcat că asemenea cuvinte n-au fost pe ton înadins subiectiv, autobiografic justificativ, cum vădesc aproape de regulă scrierile memorialistice. Xenopol

* **Gheorghe Cliveti**, profesor universitar, doctor în istorie, directorul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol" – Filiala Iași a Academiei Române, membru corespondent al Academiei Române. https://ror.org/0561n6946

** Textul reprezintă comunicarea prezentată în plenul sesiuni de deschidere a lucrărilor Congresului Național al Istoricilor Români, ediția a IV-a. Chișinău, 28 august 2024.

1 A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în I. E. Torouțiu, *Studii de documente literare*, vol. IV, *Junimea*, București, p. 368-428; *v.* și A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, text ales și stabilit, note și comentarii... de Dorina Rusu, cu *Prefață* de Alexandru Zub și *Postfață* de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2019, p. 3-78.

2 A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 3 și urm.

nu doar „și-a amintit", ci a învederat, prin însuși modul său de a concepe tematic și de a orienta „pe fir de idei" rațional cugetate, „înțelesuri" de îndelungă rostuire istoriografică ale scrierilor sale încă „din anii tinereții". A învederat „înțelesuri" de acea rostuire după cât și cum, tânăr studios fiind, s-a atașat „firului de idei" al lui François Guizot, intelectual dintr-o țară „prin excelență a raționalismului", și „a scris" *Istoriile civilizațiunii*[3], spre „a obține", cu traducere germană *ad-hoc* de „acel text", doctoratul în Filosofie, la Giessen[4]. O specială impresie a putut-o produce, în mediul Junimii, articolul său *Cultura națională*, „găzduit", cu ceva timp înainte de *Istoriile civilizațiunii*, de „Convorbiri literare"[5], unde aveau „să apară" și interesantele sale *Studii asupra stării noastre actuale*[6]. A dat „de înțeles", prin articolele „dintâi" ale sale, că nu împărtășea viziunea „critic-negativistă" a lui Maiorescu asupra „culturii românești a vremii" și a „direcției" acesteia[7]. Prin îndeosebi articolul său de la 1868, din „Convorbiri", a căutat să evidențieze nu doar dimensiunea axiologică, de gen prevalent literar sau artistic, a *culturii*, ci și, poate mai ales, sensul devenirii ei *istorice*, ca *națională*. De aceea întregul articol se prezenta ca o intensă țesătură de *idei* învederante de corolarul *cultural* al „formei" istorice de „cugetare românească". Acele *idei*, prin însăși propensiunea lor „cogitativă", se parcă „țeseau" deja, la 1868, întru *sinteză de istorie națională*. Avea și să-și noteze, Xenopol, de pe culmile sintezei *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, că realizarea acesteia i-a luat „16 ani de pregătire", altfel spus, de lectură, documentare și „materiale de traseu", apoi „10 ani de muncă" aplicată redactării „de acel mare text", în total 26 de ani[8], cu includere și de „momentul" articolului *Cultura națională*.

Spre „a lămuri câmpul culturii naționale și a arăta în mod pozitiv necesitatea ei", Xenopol „a pornit" de la *ideea* că „orice progres pe calea civilizațiunei nu are pentru noi românii o adevărată valoare decât întrucât reflectează asupra naționalității noastre". Esențial, de aceea, cum aprecia el, este să fie pusă „în adevărata-i

[3] *Ibidem*, p. 1225-1294, text publicat întâi, se știe, în „Convorbiri literare", III (1869), nr. 7 (1 iunie 1869), 8 (15 iunie 1869), 9 (1 iulie 1869), 10 (15 iulie 1869), 12 (15 august 1869), 13 (1 septembrie 1869), 14 (15 septembrie 1869), 15 (1 octombrie 1869), 16 (15 octombrie 1869), 17 (1 noiembrie 1869), 18 (15 noiembrie 1869), p. 106-109, 121-125, 145-150, 164-170, 203-208, 217-224, 235-240, 251-265, 281-286, 293-302, 309-321.

[4] Al. Zub, *A. D. Xenopol. Biobibliografie*, București, 1973, p. 32, 190 și urm.

[5] Idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1123-1225; *v.* și idem, *Cultura națională*, în „Convorbiri literare", II (1868), nr. 10 (15 iulie 1868), 11 (1 august 1868), 12 (15 august 1868), 13 (1 septembrie 1868), 14 (15 septembrie 1868), 15 (1 octombrie 1868), 16 (15 octombrie 1868), 17 (1 noiembrie 1868), p. 159-163, 181-184, 194-200, 210-215, 231-236, 247-250, 261-265, 280-283.

[6] Idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 81-201; *v.* și „Convorbiri literare", IV (1870), nr. 1 (1 noiembrie 1870), 8 (15 iunie 1870), p. 1-9, 121-131, și V (1871), nr. 8 (15 iunie 1871), 15 (1 octombrie 1871), 18 (15 noiembrie 1871), 20 (15 decembrie 1871), p. 117-128, 233-239, 285-291, 316-323; *v.* și Eugen Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste. Culegere de studii neadunate până acum în volum*, București, 1942, p. 169-278.

[7] A. D. Xenopol, *O privire retrospectivă asupra „Convorbirilor literare"*, text postum, în „Convorbiri literare", număr jubiliar, *1867-1937*, XVII, nr. 1-5 (ianuarie-mai 1937), p. 66-73.

[8] Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 38.

lumină" specificul culturii române ca decurgând din „particularitatea sufletului neamului de a primi și păstra impresiuni <lumești> sau icoane ale obiectelor <naturii> <...>, reprezentațiuni, toate", suscitante, prin „asemănări", de „noțiuni"; fiind „dominate de legi superioare înnăscute spiritului uman, reprezentațiunile și noțiunile intră în raporturi foarte variate unele cu altele", fără a exceda „elementului de cultură națională", diferit de cel „al oricărei alte națiuni"; cu toată „particularitatea" sa, „trupul" neamului se mereu învederează ca „organ al sufletului" aceluiași; interacțiunea „trup-suflet" generează *fapte culturale*, de unde și „vocația" istoricului de a reconstitui „faptele trecutului" și de a desprinde „din fiecare fapt" purtător de „marca" acelei interacțiuni *ideea conducătoare în cultură*, mai complex spus, *în istorie*; prin mintea sa, așadar, istoricul relevă „fiecărui fapt al trecutului" semnificația de a fi primordial *cultural*, indicând spre a fi „fiecare fapt" astfel relevat *limba neamului*, cea „mai bogată, mai clară și mai credincioasă <...> dintre toate formele sub care cuprinsul sufletului se reproduce în lumea exterioară"; asupra acelui „cuprins" s-a reflectat, prin timp, „lucrarea de simțăminte" sau de „moravuri", iar în trepte mereu crescătoare de raționalitate, *ideea dreptului* „îmbrăcată" de legi și instituții sub egidă statală; intens emblematice, pentru „cuprinsul sufletesc al neamului" sunt însă *literatura și „tradițiunile"*; ca *idee* esențială, „orice producțiune a sufletului <...> exprimată prin *limbă* face parte din ceea ce se înțelege sub numele de *literatură* în sens general"; iar în presupunere intimă cu asemenea *idee*, „tradițiunile se nasc în sufletul unui popor din urmele ce faptele sale au lăsat <acolo> sub formă de noțiuni și șiruri de noțiuni", revenind *minții* de istoric să le asimileze „reînvierii unei vieți trecute"; ca „ram de cultură națională", *artele frumoase*, „decurgând din necesitatea simțită de sufletul omenesc de a găsi repaos și fericire prin cufundarea totală și nemijlocită a sa în alte existențe reale sau ideale", absorb integral și creativ-stilistic acel „suflet", vibrant la semnificația de „uitare de sine în obiectul privit, condițiune esențială a fericirii omenești"; iar în virtutea unor *idei* de felul celor sus-invocate s-a impus concluzia xenopoliană de rezistență întru „lămurirea câmpului culturii naționale", ca temei ori oglindiri de înseși „noțiunile și șirurile de noțiuni", de „înțelesuri" ale *istoriei românilor*: „*Cultura națională a unui popor consistă mai înainte de toate în păstrarea, dezvoltarea și cultivarea limbii sale; apoi, în regularea raporturilor indivizilor săi, atât a celor de drept, cât și a celor de moravuri, după formele ce sufletul său a dezvoltat pentru împlinirea lor; în cercetarea trecutului său ca popor, ca existență particulară în astă lume, pentru a* <se> *înțelege prezentul și a* <se> *întrevede viitorul* <său>; *în fine, în cultivarea artelor și a literaturii, astfel ca tot ce este frumos și original în sufletul său să se dezvolte și să se producă în lumea exterioară*".

Și tot *idei* în aceeași *istorie* sesiza Xenopol ca fiind „înrâurite" de *baza* ei *geografică*, temă care a făcut, nu întâmplător, obiect de *Curs* al său de *introducere în Istoria Românilor la Universitatea de Iași*[9]. Ca *idee* de primă referință pentru

[9] „Convorbiri literare", IX, 1 aprilie 1875 – 1 martie 1876, p. 359-367; *v.* și A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 202-220.

acel *Curs* apărea aceea a *unității de limbă și de neam* a românilor rezultate din „lucrarea" elementului *romanic* asupra „vechilor" traci, daci, iliri, înainte de „a se purta" însemnele unui *adstrat slav*, asimilabil acesta întru „împlinirea" de profil etnolingvistic *românesc*; nu și-a putut avea, acea *unitate, baza geografică* într-o „singură" ori strâmt-delimitabilă „vatră de etnogeneză", elemente românești „viețuind", de la începuturile lor și cu anumite „nuanțe" de limbă, în „teritorii împrăștiate", pe o relativ „întinsă arie", cuprinzând „la nordul Dunării partea de loc închisă între aceasta, Tisa și Nistru, la sudul Dunării Peninsula Balcanului în mai toată întinderea ei, și anume spre apus până lângă Veneția, iar înspre sud până în Elada"; ar fi fost, prin urmare, mai curând „o lucrare a istoriei" decât „o determinare geografică" spre se putea „învedera" cum, deși „ca ramuri atât de împrăștiate din unul și același trunchi <...>, românii din Dacia Traiană, cei din muntele Emus și cei din Istria prezintă caracterele unui singur popor"; asupra vieții istorice a românilor, „determinarea geografică, de mediu natural și de climă" a putut conta mult când „nivelul de civilizație al neamului" a fost „scăzut"; etnogeneza românească și-a avut drept „centru geografic" Carpații, lanț muntos ce a fost, apoi, cu timpul, „despărțitor" între românii „intracarpatini" și cei „est- și sudcarpatini"; au și fost, de aceea, serios „resimțite", de viața istorică a românilor, „liniamente" ca din „determinare geografică". Pentru „scrierea istoriei", nu acea „determinare ca atare", ci „resimțirea" ei de viața românilor ar fi de considerat, spre a se înlesni, cum aprecia Xenopol, „înțelegerea" desprinderii din *faptele trecutului* a *ideilor* care, singurele, să permită relevarea „înlănțuirilor cauzale", a chiar semnificațiilor de esență ale unei *factualități* inapte, prin ea însăși, să-și afle „cuvinte" de nuanțată a ei „învederare". Și numai prin considerarea „desprinderii de *idei* din *fapte*" s-ar putea admite, în concluzia xenopoliană, că „*relațiunea dintre pământ și popor este <...> constantă și istoria trebuie să țină* <mereu> *seama de ea. Geografia în înțelesul luat aici este parte integrantă a istoriei și nu se pot expune toate înrâuririle și tot rolul ce le-a avut pământul asupra vieții unui popor decât potrivit cu expunerea acestei vieți însăși. Este însă necesar a atrage luarea aminte în mod general asupra acestui mare fapt, prea adesea trecut cu vederea, și a se arăta liniamentele generale ale acelei înrâuriri*".

Mai clar și mai concis „arătate" au putut fi acele „liniamente" în xenopoliene *Studii asupra poziționii geografice a românilor*[10]. În cele două părți – I. *Carpații* și II. *Așezarea geografică* –, respectivele *Studii* au urmat o bine știută, la vremea lor, *teză de geografia istoriei*, anume că „*pe când clima sub care trăiește un popor înrâurește asupra caracterului și a felului traiului său, configurația pământului hotărăște în mare parte starea sa politică*". În cazul românilor, cum releva autorul *Studiilor*, „hotărârea" de configurația pământului a „părții politice" din istoria lor a prezentat trăsături mult diferite față de cele „văzute" la alte popoare, pentru care „nați-

[10] „Convorbiri literare", anul XV, nr. 10, 1 ianuarie 1882, p. 385-396; *v.* și A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 298-323.

onalitatea este un bazin <hidrografic>, iar granița un munte"; „la noi", *Carpații* au fost „pricina hotărâtoare a dezbinărilor politice", nu însă și de viață ținând de tradiții și de expresivitatea „limbii comune". Iar dacă, în viziune xenopoliană, *Carpații* și dispunerile hidrografice inerente lor „au înrâurit îndeosebi asupra soartei lăuntrice a poporului nostru", *așezarea geografică* l-a făcut pe acesta să fie în anumite „legături cu alte popoare" și adeseori „să îndure dinspre acelea știutele urmări"; sub încordata dispută de interese între mari puteri, „așezarea noastră la Gurile Dunării ne-a apărat existența în trecut și o asigura în viitor". În spiritul, dacă nu în litera lor, *Studiile asupra poziținii geografice...* au urmat un fir ideatic eminamente xenopolian, acela al precumpănirii semnificațiilor *faptelor culturale*, reflectante și de „înrâuriri geografice", față de cele ale *faptelor politice* „tributare", câteodată fatalmente, *așezării geografice* românești. Texte precum *Cultura națională*, *Baza geografică* și *Studiile asupra poziținii geografice...* se și impun să fie „citite" ori înțelese ca *un tot* reprezentând o primă, fie și încă nu prea clară, „treaptă" a xenopolienei *teorii a istoriei*, conform căreia, prin abilitatea *istoricului* de „a desprinde" *idei* din *faptele metodic reconstituite ale trecutului*, acestea „se învederează" ca primordial *culturale*, determinante de nu însă toate cele *politice, teorie*, cu asemenea „punct nodal", urmând a fi expusă *sistemic* de autor pe, se știe, cam timpul anilor 1899-1908.

Prin speciala sa menire, de superioară didactică, *Lecțiunea de deschidere a cursului de Istoria Românilor de la Universitatea de Iași*[11] a presupus o concisă și necesar convingătoare relevare a „lucrării" *ideilor în istorie*. Acea relevare nu s-a prea rostuit deliberat întru ceva „sistemic-ideatic" pentru *istoria* ale cărei „obiect și scop" răspundeau prioritar anticului deziderat moralist „de a se învedera <că> din faptele trecutului <s-ar> deduce învățături de purtare <...> întru ale vieții omenești", dar și unui „mereu nou folos de prezent" spre a se întrevedea „viitorul". De netăgăduit, pentru *lecția* xenopoliană era că *istoria*, cu menirea-i de *magistra vitae*, „aprinde făclia sa la trecut spre a lumina fiecare prezent și timpurile ce au să tot vie", însă așa ceva printr-o „nuanță fină de înțelegere", nutrită de însăși „putința ei de a studia îndreptările ce le iau faptele din trecut și cată să-și dea seama de ce vor lua cele de prezent în viitor"; acea „nuanță", însă, „se cere a fi" excluzantă de „vorba de a aplica la fapte noi teorii scoase din cele vechi" și învederantă „*de deducerea dintr-o serie de fapte a esenței direcțiunii lor, spre a servi desfășurării faptelor viitoare, în sensul propășirii omenirii*". Se releva, așadar, la tânărul profesor Xenopol, când și-a ținut *Lecțiunea de deschidere...* de an universitar 1883-1884, enunțul *in nuce* al *teoriei serialității faptelor*, însă nu a acestora ca atare, în stare brută de reconstituire metodică a lor, ci prin abilitatea istoricului de „a desprinde" din ele *idei*, al căror „fir" să corespundă „înlănțuirilor cauzale" asimilabile „seriilor de fenomene". Era un enunț prin care se scruta „schimbarea

[11] „Convorbiri literare", XVII, 1 aprilie 1883 – 1 martie 1884, p. 300-306; *v.* și *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istoriografică românească*, antologie de I. Agrigoroaiei, V. Cristian, I. Toderașcu, Iași, 1993, p. 47-53; A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 323-337.

modului de tratare a istoriei" față de cel „vechi", pretabil „vederii" ei ca *artă*, încât „producțiunile sale să-i fie clasate între operele literare", pe când „noul mod" presupunea „lucrări științifice, alăturabile celor ale economiei politice și filosofiei, adică ale științelor morale sau neperfecte"; „scopul istoriei" nu mai era „rost" doar reproducerea în sine și moralist-pedagogică a trecutului, ci și, poate mai ales, înțelegerea rațională a acestuia; nu mai era nici „de a întoarce un moment în fantasia noastră, cu ajutorul închipuirii, trecutul ce a fost", nici „de a reînvia în mintea noastră *formele* unui trecut dispărut, ci de a descoperi în el *ideile* care *conduceau* viața omenirii sau a poporului". Nu putea fi însă „vorba", în *Lecțiunea...* xenopoliană, de *idei* sustenabile pur speculativ, reductibile axiologic la ele însele și tocmai de aceea inoperabile întru „reproducerea prin doar ele a vieții trecute", încât să frizeze „zădărnicia împrospătării imaginii" ori a „icoanei" acelei „vieți" după „cuvinte" goale de sens. „Vorba" profesorului ieșean de la 1883 era că „sarcina științifică" a istoricului era aceea de reconstituire prealabilă, neapărat metodică, pe temei de lectură și investigații documentare, a *faptelor trecutului*, iar numai din veridicitatea acestora să capete forță „desprinderea de idei"; că, de asemenea, „cercetarea amănuntă a trecutului <...> îmbracă istoria în fapte pozitive, încât aceasta să nu fie ca de pură inspirație", ci, prin „coborârea" muzei Clio „de pe piedestalul ei", să fie străbătută de „spirit rece și scrutător", iar „străbătută" astfel, „*istoria părăsește <...> reînvierea icoanelor trecute în mintea noastră și înlocuiește imaginile cu idei ce se îndreaptă tot mai mult către rațiune, către spiritul științific*".

Departe de Xenopol „gândul" despre „o istorie abstractă", ca rațional „seacă țesătură de idei". În privința *istoriei românilor*, profesorul ieșean a exersat, e drept, un discurs elevat prin decelare de *idei*, cu raționament întru putere de judecată asupra *faptelor trecutului*. A căutat să întreprindă însă acea decelare ca din *fapte* pozitivist sau metodic reconstituite, încât numai astfel să fie pretante meditației ori reflecțiilor sale de istoric. Scrutarea temeiurilor filosofice ale istoriei „s-a exclus", xenopolian „vorbind", unui exercițiu speculativ în sine, „uscant" de sensul specific al adevărului istoric. Și numai întru „binele" nuanțării unui atare adevăr „admitea" rostuirea „frumosului" în scrierea istoriei. În raza adevărului metodic probat și frumos expus, considera că „se puteau lega *idei*", cu bătaie de sens fie „scurtă", la caz de „desprindere" a lor „din fapte mici, obiect de migăloasă erudiție", fie „lungă" și pretabilă sintezei suscitante de chiar genialitate diegetică. Iar spre a se presupune „frumosul și adevărul" în scrierea istoriei, „admitea" vibrațiile de suflet ale istoricului, precum îndeosebi *patriotismul*, știut fiind, cum „suna" concluzia finală a *Lecțiunii...* sale, că „*popoarele din care a dispărut simțul patriotic sunt moarte pentru istorie: ele mai trăiesc* <doar> *ca indivizi ce au să joace un rol în viața omenirii, ele încetând* <însă> *a mai exista*". Și tot în „sunet" de acea concluzie „admitea" că „*dacă istoria generală te face să iubești omenirea, cea a poporului din care faci parte* <îți> *deschide inima către dânsul,* <nefiind> *o putere care să învieze patriotismul decât istoria propriului popor,* <al cărei studiu> *asigură traiul acestuia în omenire și conlucrarea sa la izbânzile civilizației*".

Aşadar, în viziunea deja de sinteză a tânărului profesor Xenopol, *ideile mari* sau „conducătoare" se relevau ca fiind cu „bătaie lungă" de timp şi de „înţelesuri" ale devenirii istorice româneşti. Asemenea *idei* se mai relevau, tot „acolo", şi ca fiind marcate sau orientate de fapte, cuvinte şi gesturi *mari*, din voinţa şi gândirea personalităţilor istorice. Şi tot acele *idei* au avut de reflectat „înlănţuiri mari cauzale", asimilabile, în „cugetarea" xenopoliană, fenomenelor sau „proceselor" istorice, toate suscitante de sinteză istoriografică. Cât despre *ideile* „mici", cu „bătaie scurtă", pe măsura lor, de timp şi de semnificaţii, acestea ar putea fi, în aceeaşi „cugetare", decelabile din fapte de asemenea „mici", de special, adeseori de foarte strict profesional, interes istoriografic, nutritor, de un discurs prin excelenţă erudit. Fără a subaprecia cotaţia ştiinţifică, fie aceasta cam de regulă în sine, a „lucrărilor de erudiţie", Xenopol le sesiza tendinţa lor implacabil acumulativă de „date şi nume", sub „înţelesuri" de nivel scăzut ale devenirii istorice, pretabile expunerii „caleidoscopice" şi lesne „viu-colorate" de istoric. Pe măsura lor de semnificaţii, *faptele trecutului*, îndeosebi, firește, cele „mari", se pretează cunoaşterii sau înţelegerii lor prin a fi cuprinse în xenopoliene „forme de cugetare", relevante, după timp şi loc, de interacţiunea factorilor umani, subiectivi, cu cei obiectivi, câteodată „fatali", ai istoriei. Acele „forme" se relevă istoricului gândind, până la a le suprapune acesta, fără să stingă „diferenţe specifice", sensului realizat de el al devenirii istorice, prin „*idei* conducătoare". Asupra unor atare *idei*, autorul primei mari sinteze istorice naţionale s-a mereu simţit „dator", pe timpul elaborării ei, să dea „explicaţii" de nivel academic sau pentru chiar „auditoriu public". Cu de înţeles spor de claritate a putut da acele „explicaţii" în „treptele" şi mai ales la momentul „finalizării" sintezei mirific intitulate *Istoria Românilor din Dacia Traiană*.

Ideea mare, asupra căreia Xenopol a căutat dintr-un considerent foarte special, să dea „explicaţii", s-a cuvenit a fi cea *romană*, ca una de esenţă *conducătoare* pentru devenirea istorică a „neamului românesc". Conferinţa din Aula Universităţii ieşene, ţinută de el pe 14 ianuarie 1890 şi intitulată *Ideia romană în dezvoltarea poporului român*[12], a fost deplin lămuritoare asupra respectivului considerent. Publicarea textului ei, ca de *prelegere publică*, în „Arhiva... din Iaşi", avea să survină peste cam şase ani, fără însă a suporta modificări notabile de formă şi de conţinut, precum aproape de regulă, la Xenopol, „ieşirile de sub tipar" ale „cuvântărilor" sale oral rostite. Conferinţa *Ideia romană...* şi-a avut audienţa de Aulă universitară într-un moment când publicarea sintezei *Istoria Românilor din Dacia Traiană* „se vedea" deja atingând jumătatea de trei volume şi anticipând finalizarea apropiată a celeilalte, de tot trei volume. „Întâmplarea" se releva şi în tonul seniorial, de istoric întreprinzător de mare sinteză, etalat de Xenopol prin acea conferinţă. Acelaşi ton se îndrituia şi din intense şi de ceva durată reflecţii xenopoliene asupra *ideii romane*. A fost *ideea* axială pentru *studiile* profesorului

[12] „Arhiva...", anul VII, nr. 5 şi 6, martie şi aprilie 1896, p. 237-249.

ieșean relative la *teoria lui Rösler*[13] și dedicate „românilor de peste munți", într-un an, 1884, de „centenar al horeadei", de incandescentă reacție a „majoritarei naționalități" din Transilvania față de acte maghiare contrare drepturilor ei, *studii*, acelea, hărăzite și unei „versiuni franceze", cu titlu editorial adecvat, de crezut, suscitării unui larg ecou istoriografic european[14]. Și tot *ideea romană* a fost „firul" pentru „explicații" xenopoliene, din *Introducere* la volumul I al sintezei *Istoria Românilor...*, asupra celor două „mari faze istorice", prima reflectantă prevalent de „așezarea geografică a neamului", iar a doua luminată de *conștiința romanității* cu al ei corolar *unirea națională*. Conferința din 14 ianuarie 1890 s-ar și plia înțelegerii ei pe acel „fir" explicativ.

Prin însuși obiectul ei, conferința din Aula Universității ieșene s-a cuvenit a demara cu un necesar și, desigur, intens „cuvânt" xenopolian asupra rostuirii ori sensului *ideilor* în *Istoria Românilor...*, între care mai ales cea *romană*: „*Cultivarea și civilizarea poporului român s-a făcut pe o cale reflexivă, conștientă. De obiceiu dezvoltarea unui popor este datorată unor puteri ascunse, de care el începe a-și da samă numai cât după ce cultura lui a înflorit. La noi* <...> *provocarea deșteptărei a fost datorită unei activități voluntare, unei* ***idei*** *care, pătrunzând în sufletul poporului, l-a îmbiet a scutura de pe el amorțeala seculară, a să înălța iar la lumină, a deveni iar ființă din lutul în care vroește să se prefacă. Această* ***ideie****, singura, unica pârghie a întregei noastre dezvoltări este că* ***suntem un popor de origină romană***", ***ideie*** *vie în mintea Daco-Romanilor,* <apoi> *s-a întunecat mult în lunga* <...> *perioadă a năvălirilor barbare,* <când> *să coborî din sfera luminoasă a conștiinței către părțile ei mai umbrite,* <fără ca> *urmele ei* <acolo> *să se fi șters, din pricina însăși a numelui ce îl purta* <neamul>, *acela de Român,* <și a> *altor rămășiți romane devenite neconștiute*", conservate însă de folclor, de toponimie, hidronimie și onomastică. Iar „ceea ce mănținea poporul român, în conștiința firi sale romanice", deosebită „de aceea a popoarelor cu care <el> se atingea, era *limba*". Xenopol releva, așadar, identitatea etnică și lingvistică românească nu atât prin decantare de „elemente" ale „vieții" curente a „locuitorilor Daciei", mereu „amestecați cu străini" sau de „cuvinte" ale unei „limbi" parcă doar „acumulatorie" de acestea și supraviețuitoare „infiltrațiilor străine" lexicale, cât „în conștiință" ori specifică „formă de cuvetare". În identitatea „chipului" și vigoarea limbii „neamului" se cuvenea să fie, conform concepției xenopoliene, observată ori valorificată „ideia-pârghie a întregii noastre dezvoltări" și care era însuși obiectul conferinței din 14 ianuarie 1890. Și se cuvenea, în „spusele" conferențiarului, „așa să fie", fiindcă „*acea ideie* <sau> *formă de conștiință, totdeauna trează* <la neamul nostru>, *a caracterului său deosebit, a trebuit să se adâncească cu atât mai mult cu cât, în biserică și în viața lui oficială* <avea să predomine> *limba slavonă,* <iar> *limba pe care o grăia el să-i fie alta decât aceea ce răsuna din amvoane sau să se înșire pe*

[13] A. D. Xenopol, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884.
[14] Idem, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Age*, Paris, 1885.

pergamentele domnești". Xenopol nu admitea, prin urmare, ceea ce criticilor marii sale sinteze „li s-a părut" că ar fi admis, anume „predominanța absolută a formei de cugetare *a slavonismului* pentru epoca medie a istoriei românilor". La rigoare, pe „fir" de lectură a acelei sinteze, „predominanța slavonismului" apare doar „ca de nivel ecleziastic și de cancelarie domnească", în expresii politico-instituționale ale unei „forme de cugetare", fără a le stinge complet pe cele de „adâncă cugetare românească", de vreme ce „mulți scriitori străini care cunoșteau faptul cuceririi și colonizării Daciei de Romani, cât și de asemănarea graiului lor cu acel al popoarelor <neo->latine", ajungându-se însă, cu timpul, într-o situație măcar aparent paradoxală când „conștiința latinității neamului nostru" avea să fie „tăgăduită" de tocmai „acele popoare vecine lui", ce ele, întâi, scriptic „i-o reprezentară", altfel spus, i-o recunoscură.

Vigoarea *ideii romane* avea să se releve pregnant prin veacul al XVII-lea, xenopolian „văzut ca <...> al începuturilor unei culturi românești producătoare de câțiva bărbați care se îndeletniciră cu *istoria* și, cunoscători <fiind> de limbi străine, învățară atât părerile scriitorilor de alt neam asupra naționalității noastre, cât și izvoarele vechi din care <aceia și le> formară". Se revigoră, atunci, prin acei „bărbați îndeletnicindu-se" asupra *istoriei*, „*și în mintea poporului român ideia romanității sale,* <însă> *nu ca o gândire indiferentă, precum a scriitorilor străini, ci ca o sămânță puternică, aruncată într-un mănos pământ, menită a da cu încetul arborele mândru și frumos al culturii neamului nostru*". Și nu mai era atare „vedere" xenopoliană ca despre „stări arhetipale", după „forma primară de cugetare românească", supraviețuitoare cu greu slavonismului, ci de „o cultură nouă", nutrită de *ideea romanității* și care, la Ureche, Costinești, Milescu-Spătarul și Cantemir presupusese și „învățătura" cam amar-moralistă „*dată de* <...> *rușinea pentru poporul român de a fi căzut așa de jos, când el se trăgea dintr-o nobilă obârșie*"; din impulsuri ale culturii românești de secol XVII, *ideea romană*, nuanțată ca *a romanității neamului*, „*fu mănținută* <...> *în tot timpul secolului fanariot, când, pe lângă cronicari ce* <încă> *o atinseseră când și când, o puseseră în lumină mai mulți scriitori bisericești, poeți și literați, cu atât mai mare aprindere și înfocare, cu cât se apropia veacul* <...> *deșteptării* <politice> *naționale românești*"; o decisivă „întărire" a *ideii romane* și „o deplină întemeiere științifică a ei" aveau să survină „*prin contribuțiile scriitorilor români ai Ardealului, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, cu atât mai mult* <cu cât> *aceștia luară apărarea originei romane a poporului român contra bârfelilor dușmanilor redeșteptării neamului românesc, cari dușmani să sileau a distruge această ideie* <română>*, pe care instinctul lor de conservare le-o arătară ca primejdioasă pentru stăpânirea lor politică*".

În concluzie xenopoliană, „*ideia latinității poporului român, proclamată de scriitorii veacului al XVII-lea, mănținută de acei din epoca fanariotă, întinsă și întărită de acei ardeleni, să înfățișă, la începutul veacului* <al XIX-lea> *ca un soare luminos pe orizontul plin de neguri al naționalității române; această ideie deveni în curând o putere uriașă care împinse poporul român pe calea propășirei în toate*

direcțiile: în politică se făcu îndrăzneț și-i dădu inima să se opună unor coloși <străini>; *în literatură îi insuflă lucrări originale* <...>; *în limbă* <îl făcu> *să întreprindă o lucrare de curățire* <de> *rugina pusă de veacuri asupra ei* <...>; *în scrisoare* <îl făcu> *să adopte literele latine, dând astfel și ochilor fizionomia adevărată a limbii românești*". Cu limbă și cuget *de romanitate*, neamul nostru, prin învățații săi, și-a căutat și aflat în Occidentul de spirit prevalent neolatin sursa ori exemplul emancipării naționale, „curentul către Franța" luând, cum apăsat sublinia Xenopol, „o putere și un zbor nemaipomenit" după 1821-1822: „*Franța era sora mai mare și mai strălucitoare a neamurilor latine* <...>. *Civilizația franceză începu a fi introdusă la noi fără alegere de ce era bun și ce era rău, de ce era potrivit și ce nepotrivit. Legi, modă, limbă* <de înaltă societate>, *manjere, gust, totul fu transformat după tipicul francez, și în curând valea Dunărei Inferioare înfățoșa în mic o Franță răsăriteană* <...>. *Toată transformarea cea minunată a ființei românești în veacul în care trăim este datorită ideiei că suntem de origine romană* <...>; *această ideie are o așa însemnătate, căci de la dânsa atârnă viitorul; această ideie a fost rădicătorul întregei noastre culturi*", temelia vie, pe înțeles xenopolian, a emancipării naționale românești. Pe același înțeles, *ideea romană*, în „forme de cugetare" cu vigoare insuflată *ab origine* de creștinism, „înăbușită aproape" de slavonism, renăscută „prin cronicari și cărți" de secol XVII, încât să nu fie grav periclitată de grecism „sub Fanarioți" ori de „alte străine predominații culturale", „s-a înaripat" înspre înalte orizonturi de modernitate. Iar ca argument esențial pentru evidențierea cursului glorios al *ideii romane*, „la noi", Xenopol a considerat „înflorirea limbii" care, dincolo de excese de „latinism", s-a tot orientat întru frumos și adevăr. De altfel, „sublima învățătură" dată de xenopoliana conferință din ianuarie 1890 era aceea că, între „ideile conducătoare" în sinteza istorică românească, *una* s-a înveder̆at și a trebuit să fie dominantă: „*Ideia romană* <care>, *după ce și-a îndeplinit în istoria poporului român marele rol de a fi slujit de pârghie însemnată dezvoltărei și civilizărei sale, trebuie mănținută* <...> *ca bază a existenței noastre naționale deosebite. Dacă am putut apărea ca neam deosebit în sânul Slavilor ortodoxi, a căror religie o împărtășim, aceasta să datorește numai și numai* <conștiinței> *originii noastre deosebite, de popor latin. Trebuie însă, mănținând principiul, să lepădăm toate exagerările, de care* <...> *nu mai avem nevoie, nimeni, nici chiar dușmanii noștri cei mai înverșunați, nemaităgăduindu-ne firea noastră de popor de origine latină*".

Din conferința xenopoliană, *ideea romană* nu răzbătea însă ca străbătătoare cu mereu aceeași intensitate de epoci istorice; oglindind ceva vreme rostirea numelui și limbii neamului egală în sine viețuirii lui curente, acea intensitate și-a înălțat, de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cota de semnificații prin *fapte culturale*, nutritoare deja de „nou curs al istoriei" și care, primind, spre finele de secol XVIII și începutul celui următor, „impulsul politic după exemplu francez", aveau să învedereze *conștiința națională românească*. S-ar și putea admite, de altfel, că studiul asupra devenirii *românismului*, de la „renașterea lui culturală" de

prin secolul al XVII-lea la afirmarea sa *politică* națională vădită, încă de pe timpul veacului al XVIII-lea, de „învățații ardeleni", de „iluminatul" *Supplex Libellus* și de „petiționarismul boieresc moldo-valah", și validată revoluționar de „pașoptiști", a putut fi unul de specială referință pentru xenopoliana „lămurire istorico-teoretică" a raportării *faptelor culturale* și *faptelor politice*. Înțelegând bine că „fenomenele vieții și cele ale spiritului sunt prin natura lor foarte complexe, diversele lor aspecte lăsându-se separate de spirit, dar, în realitate, fiind indisolubil legate și alcătuind un singur tot", strălucitul „cap filosofic" ieșean a relevat *principiul fundamental* conform căruia „*faptele numite **politice** nu sunt decât produsul ideilor, al faptelor **culturale**, și acestea sunt adesea condiționate de evenimente politice* <încât ar fi> *absolut imposibil de a separa studiul unora de* <cel> *al celorlalte,* <sub însă necesarul consemn> *de a nu putea exista **fapte politice** nedeterminate sau neînsoțite de **fapte culturale** ce nu dau toate naștere unor evenimente de ordin politic*"[15].

Lectura volumelor privind îndeosebi „timpurile moderne și contemporane" în cuprinsul sintezei *Istoria Românilor din Dacia Traiană* poate ocaziona sesizarea de „liniamente" probante adevărului că înainte de a etala nota meditativă luminantă *Principiilor fundamentale...* și *Teoriei istoriei* Xenopol considera, cu subtilitate ideatică și forță analitică, raportarea prin intimă și reciprocă presupunere a *faptelor culturale* și a *faptelor politice*. S-ar și putea admite că, măcar „în minte", dacă nu și explicit scriptic, autorul primei mari sinteze istorice românești a situat la un nivel de semnificații înalt asemuibil celui al *ideii romane*, ca de tot „conducătoare întru propășirea neamului nostru", *ideea națională*. A învederat temeiuri *culturale* și expresii *politice* ale *ideii naționale* pentru însăși orientarea tematică a volumelor relative la sus-menționatele „timpuri" din marea sa sinteză istorică. În *partea I, De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, de *Istorie modernă*, nu s-au cuprins „tablouri generale de domnie după domnie", ci dispuneri de *fenomene*, între care cele *românești*, îndeosebi *culturale*, prin valorică disociere de cele de *Curte și de acte domnești* pe cale, acestea, de *grecizare* substituantă *slavonismului*. Xenopol considera *istoria politică și culturală sub domni*, cu referire specială la Moldova domniei lui Vasile Lupu, însă a cam sustras egidei domnești *de predominanță a grecismului, fenomene culturale definit românești*, precum *introducerea limbii neamului în Biserică, mișcarea literară, cronicarii și scriitorii religioși ori eruditi*; în *viața politică*, cu acte de cârmuire internă sau de raporturi externe, nu doar războinice, *românismul* se vedea, pe comentariu xenopolian, ca „prea-înăbușit de grecism"; la fel și în *starea economică* ori în *moravuri*; „ceva răsărit" se vedea *românismul*, pe același comentariu, în acte de genul menționat ale lui Matei Vodă Basarab; dăinuitor, din îndeosebi proprii resorturi *culturale*, nu însă și strălucitor pe timpul Fanarioților, *românismul*, activat ideologic de „învățații ardeleni" și revărsat dinspre „aceia" asupra Moldovei și Valahiei, unde

[15] Idem, *Teoria istoriei*, trad. din franceză de Olga Zaicik și *Studiu introductiv* de Al. Zub, București, 1997, p. 323-325.

tocmai „încolțea petiționarismul boieresc", a putut să capete valențe *politice*, de xenopolian subliniată semnificație *națională*, intens învederată prin acte emancipatorii „de țară și neam" ale noului curs istoric de secol XIX.

Și tot la înaltă semnificație națională considera Xenopol „înscrisul" modern al instituțiilor, îndeosebi al legislației românești. În privința „vechilor legiuitori domnești și a obiceiurilor", comentariul său era, cum s-a apreciat[16], unul afin „învățăturilor de școală germană a istorismului juridic", cu accent pus pe valorizarea „elementelor de drept natural", a „specificului" etnocultural și chiar a etnopsihologiei. Pe măsura elaborării volumelor de *Istoria Românilor...* relative la perioada de după 1822, pentru autorul lor și nu puțini dintre congenerii săi *contemporană*, dar și în texte de reflecții teoretice, de chiar nuanță filosofică, vădea urmarea viziunii raționale, după străvezii repere kantiene și hegeliene, asupra *dreptului și instituțiilor*. Cu gândul la *ideea națională* și propensiunea ei creativă în domeniul juridic, Xenopol nota că „totdeauna trebuie bine deosebită", pentru studiile privind „cursul legilor", „partea neschimbată", numită kantian și „de drept moștenit", de cea voluntar și creativ „schimbătoare", tot kantian numită și ca „de drept dobândit, contractual", întru „aplicată" înțelegere a devenirii „timpurilor noi și mai noi"[17]. Excela, de altfel, Xenopol în a considera sintetic diverse „liniamente", de la cel juridic la cel filosofic ori chiar beletristic, întru relevarea *adevărului* că *ideea națională* avea înalta semnificație de „conducătoare" pentru istoria modernă și contemporană a românilor. În „lucrarea" acelei *idei*, autorul primei mari sinteze istorice naționale „a surprins" ceea ce a putut *românește* deveni întru o anumită „formă de cugetare", reflectantă de „urcarea neamului" la nivelul „domeniului conștiinței emancipării sale". *Istoria* xenopoliană prezintă, de aceea, pe tema *ideii naționale* și sub condiția „respectului diferențelor specifice fiecărui domeniu de cunoaștere", semne și de parcă *istoria literaturii* acoperitoare de cuvânt românesc în sclipiri de geniu creativ. Atare semne nici nu prea par îndurante de rigoarea conform căreia pentru *istoria literaturii* s-a binecuvenit urmarea criteriului *estetic*, pe când în sinteza istorică, fie ea și de expresivitatea discursivă xenopoliană, reperul esențialmente considerat s-a învrednicit a fi acela al *adevărului* metodic probat și profesional, adeseori „rece noțional", expus.

Ideea națională și-a putut afla, de altfel, forța de a fi „conducătoare pentru emanciparea neamului", nu atât prin a se „înfrumusețea literar", cât în presupunerea de ea a unor „deziderate", obiective ori *idei politice*, cu ipostazieri partidice, de xenopoliană „serialitate". Sub exigențe de „școală pozitivistă", critică și profesional metodică, Xenopol a căutat să realizeze *Istoria partidelor politice în România*. Cum însuși nota, a ținut „să scrie" o atare *istorie* pe cât posibil „în chip obiectiv"

[16] Al. Zub, *Sinteza xenopoliană,* text editorial la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. I, p. 14 și urm.

[17] A. D. Xenopol, *Ideile de legi și de prevedere*, *cf.* idem, *Opere*, II, *Studii*, text ales și stabilit, note și comentarii... de Dorina Rusu, cu *Prefață* de Alexandru Zub și *Postfață* de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2019, p. 229 și urm.

sau prin detașare atât de „primejdia subiectivității" inerente istoricului aplecat spre „teme de a sa contemporaneitate", cât și de „aprețuirea morală a faptelor" de cam „recent timp" și revenibilă îndeosebi dacă nu chiar exclusiv „cetitorului, ca treabă a sa de așa ceva". Și-a refuzat și „păcatul unora de a lua din vremile și după ideile lor" judecata asupra „altor vremi și idei", urmându-și doar „îndemnul conform căruia „dacă este învoit unui profan să nedreptățească timpurile dispărute, unui istoric nu-i poate fi îngăduită o asemenea abatere". Înțelegând aristotelian *politica de la idei la fapte* ca intrinsecă *vieții statului* și a *societății* de tot acea *viață* „ținătoare", a căutat să învedereze ipostaze partidice în „forme fiecăreia specifice de cugetare", încât să se poată „vedea" cum, „*înmănunchierele de cugete dau ființa unor partide,* <fie așa ceva și prin nevoia practică> *de a coborî ideile din sfera intelectuală către acea a voinței îmbolditoare de fapte*, <fiindcă> *politica se mișcă pe pârtia puterii în conducerea oamenilor, neputând fi deci gândită fără îmbinarea ei cu mijlocul de a realiza puterea – adecă cu fapta*"[18].

Prin însăși tematica ei, *Istoria partidelor...* s-a cuvenit a avea „fir" diegetic relevant de „înlănțuiri cauzale" ale îndeosebi *faptelor politice*, cu subînțelegere xenopoliană a determinării acestora prin *fapte de cuget*, altfel spus, *culturale*. Și fiindcă îndeosebi *partea de la origini...* a menționatei *Istorii...* a fost considerată de autor ca îndreptată spre ființa *partidului național, ideea conducătoare* pentru așa ceva a fost, firește, cea *națională*. Despre „*condiționarea existenței*" unor partide politice de „constituirea românilor în state" a putut fi „vorba", la Xenopol, pentru îndeosebi disocierea înțelesului *partidului politic modern* de cel al „partidelor din timpuri voevodale", când asupra domnilor „*aleși* ori *ceruți* de boieri" se întâmplau poziții adverse mai ales „de persoane", după „interese respective"; de la acele „partide boierești", zise și „personale" și de aceea „efemere", s-a făcut „pasul istoric" spre „*cea dintâi alcătuire de partid bazată pe interese statornice* <...>, *datorită reacției boierilor de Țară împotriva elementului grecesc, ultima și cea mai grea verigă a apăsărilor turcești*"; iar „acea reacție contra copleșirii poporului român de greci", în Moldova și Valahia, a avut „rezultatul politic <precum> acela care se arătase de un timp mult mai îndelungat în părțile de dincolo de piscuri, în organizarea poporului român <de acolo> contra înăbușirei lui de Unguri". Xenopol „vedea", așadar, „originile și înjghebările" *partidului politic* la români ca „din instinctul lor național", doar „natural" o vreme, până când „lucrarea culturală de fapte avea să-i conducă în domeniul conștiutului, politic național". De altfel, în viziunea xenopoliană, *partidului antigrecesc* aveau să i se „asemuiască", după caz de „reactivitate" contra „elementului străin" și politic „înăbușitor", *partidul antiaustriac* și *partidul antirusesc*, de pe întinderea secolului al XVIII-lea și începutului de secol XIX[19].

[18] Idem, *Istoria partidelor politice în România. De la origini până la 1866*, Partea I, *De la origini până la 1848*, București, 1910, p. I și urm. (*Prefață*).

[19] *Ibidem*, p. 1-25.

Din acele „serii de reacții", întruchipante de *partide* de felul celor sus-menționate, avea, în viziune istoriografică xenopoliană, „să se înfăptuiască", la semnificația unei „mai înalte" entități *politice, partidul național*; acele „serii" ar fi fost „date prin răscularea sufletului românesc contra copleșirii <politice> succesive sau simultane de către turci, greci, austrieci și ruși"; contra turcilor „s-a învederat prin secole" o acerbă luptă de apărare, chiar de supraviețuire a neamului"; „răscularea sufletului românesc", exponențiată de cam vagi, totuși, *partide*, a fost, pe xenopolian clar înțeles, ca mai ales „din instinct natural" de refuz al „formelor de dominație străină" sau de „copleșitoare pericole dinspre străinătate asupra specificului nostru etnocultural"; aceeași „răsculare s-a luminat" prin *idei* asimilabile „formei moderne de cugetare politică națională", suscitantă de corespunzător *partid*; s-a și binerostuit pentru *Istoria partidelor politice...* un „pasaj" de text intens ori foarte expresiv „grăitor" despre *ideea națională* la xenopoliana semnificație de *conducătoare* a „timpurilor" moderne și contemporane românești: „*Nedreptățile și chinurile suferite de români în timp de veacuri de la toate puterile străine cu cari veniseră în atingere nu puteau să nu facă să sară din inima lor de oțel, lovită de atâtea ori în cremenea soartei, scânteia deșteptărei iubirei de țară; căci toate doar le suportară ei, pentru a apăra mândra și frumoasa moșie în care-i răsădise Dumnezeu, și de care se alipise sufletul lor «sub pasul chinuitoarelor zile». Experiența <...> împlântase în mintea lor învățătura că numai din scuturarea jugului tuturor și din bizuirea pe propriile lor puteri putea răsări pentru ei raza de scăpare. Aceste lovituri, răsfrângându-se în minți, nu puteau să nu desfunde și curgerea ideilor care singure pot înmănunchia cugetele și simțirile. Paralel deci cu lucrarea de reacție a sufletului românesc contra chinurilor pe care le suferea, se revărsau în rostiri tot mai bogate și mai usturătoare plângerile și protestările lor, unite cu o jalnică dar mândră amintire despre ceea ce ei fuseseră altă dată, și din această îndoită oglindire a gândului în suflet <...> se urzi și țesu tot mai mult, în adâncul cugetelor românești, ideea națională. Această ideie, la început slabă și răzlețită <...>, se întinse tot mai mult și cuprinse tot mai numeroși împărtășitori, restrângând numărul iubitorilor și închinătorilor stăpânirilor străine, încât astfel ajunse să strângă la un loc un mănunchi de oameni din care se întrupă partidul național – acest partid car trebuia să înalțe, mai repede încă decât se putea aștepta, soarta poporului român din umilință către vrednicie, din robie către viața de sine*"[20].

[20] Ibidem, p. 25 și urm.